

dr hab. Tadeusz Grabarczyk
emerytowany prof. UŁ

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Moniki Kasprzak
Fortyfikacje gdańskie od schyłku średniowiecza do końca XIX wieku.
Geneza, rozwój i przemiany przestrzenne umocnień Gdańska i Wistounjsia.
Studium archeologiczne.**

Przedstawiona mi do oceny praca doktorska Pani mgr Moniki Kasprzak jest obszernym studium archeologiczno-architektonicznym dotyczącym fortyfikacji Gdańska i Wistounjsia. Jest ona ukoronowaniem wieloletnich studiów Autorki dotyczących późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Warto w tym miejscu stwierdzić, że Doktorantka jest osobą doskonale przygotowaną warsztatowo do podjęcia tej tematyki badawczej, co potwierdza jej dotychczasowy dorobek naukowy, na który składają się m.in. 3 rozdziały w monografiach i 21 artykułów w liczących się czasopiśmie.

Rozprawa doktorska jest niezwykle okazała. Składa się z dwóch części - tekstowej oraz ilustracyjnej. Część I zawiera wstęp, siedem obszernych rozdziałów i podsumowanie, wszystko na 341 stronach. Rozbudowane rozdziały to: (1) Stan badań nad fortifikacjami gdańskimi, (2) Badania w obrębie umocnień ze schyłku średniowiecza i wczesno nowożytnych fortyfikacji ciągu zachodniego głównego obwodu fortecznego, (3) Główny obwód forteczny, (4) Brama Wyzymna, (5) Zachodnia zewnętrzna linia fortyfikacji gdańskich, (6) Twierdza Wistounjsie, (7) Wnioski końcowe. Część I zamyka bibliografia na 40 stronach. Z kolei część II składa się z 307 ilustracji na 242 stronach. Istotnie, robi to wrażenie zwąwszy na łączną objętość 583 stron. Ale trzeba też przyznać, to nie był błahy temat. Już sam fakt, że Doktorantka podjęła się jego realizacji budzi prawdziwy szacunek. Warto przypomnieć, że Gdańsk do XVIII wieku był największym miastem i twierdzą w granicach Rzeczypospolitej.

W pracy wyróżnia się wyrażony *explicit* cel, którym jest "odtworzenie wszelkich przemian, jakim podlegały zarówno same fortyfikacje, jak i obszar w ich bezpośrednim sąsiedztwie w oparciu o dane uzyskane podczas badań

archeologicznych prowadzonych w obrębie umocnień". Baza źródłowa opiera się na niemał wszystkich badaniach wykopaliskowych gdańskich budowli obronnych. Badania te obejmowały Stare Miasto z Osiekiem, Główne Miasto, zamek, Stare Przedmieście i Wyspę Spichrzów. Ponadto prowadzono prace na terenie Wisłoujścia. Wyniki prac wykopaliskowych pozwoliły m.in. na rekonstrukcję poziomów użytkowych, struktury oraz sposobów budowania wałów, fundamentowania murowanych elementów fortyfikacji, ustalenie rodzajów fundamentów zastosowanych przy budowie murowanych obiektów związanych z umocnieniami. Warto dodać, że w większości tych archeologicznych poszukiwań brała udział Autorka, również jako prowadząca wykopaliska. Praca chronologicznie obejmuje okres od momentu uzyskania przez miasto niezależności od Zakonu Krzyżackiego w 1454 r. do końca XIX wieku. Zakres terytorialny pracy wyznaczył największy zasięg fortyfikacji z połowy XVII wieku. Nie obejmował zatem umocnień związanych z Biskupią Górą i Górą Gradową. Do tej pory nie są one objęte ochroną konserwatorską, mimo to Autorka przeprowadziła tam prace wykopaliskowe. Baza źródłowa pracy opiera się na 25 zbadanych obiektach fortyfikacyjnych, które zachowały zasadniczą strukturę, zwłaszcza w częściach podziemnych. Autorka wykorzystwała również źródła ikonograficzne i kartograficzne, znajdujące się przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN i Muzeum Narodowego w Gdańsku, oraz omówione przez prof. Grzegorza Bukala w pracy „*Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454-1793*” (2012).

W rozdziale 1 Autorka po przeglądzie badań historycznych i architektonicznych opisuje okres obejmujący średniowiecze od budowy zamku krzyżackiego po fortyfikacje miejskie do 1454 r. – początku wojny trzydziestoletniej. Warto na chwilę zatrzymać się na zamku komturskim, który według podziału zaprezentowanego w artykule Jerzego Frycza „*Architekturna zamków krzyżackich*” (1978) należał zapewne do zamków dużych (drugiej grupy budowli). Tego rodzaju zamki pełniły różnicowane funkcje administracyjne, gospodarcze i militarne. Były one siedzibami komturów, prokuratorów i wójtów, nie pełniły roli klasztorów. Badania obejmowały umocnienia Głównego Miasta. Tutaj opisano także zamek krzyżacki, którego niewielkie fragmenty zachowały się do czasów współczesnych.

Są one widoczne w kamieniczkach przy ul. Wartkiej. W tym rozdziale Autorka pisze również o wielu budowlach, które powstały w latach 1454-1520, choć nie uzasadnia wyboru tej ostatniej daty. Należy domniemywać, że przychylną doboru daty końcowej był okres, w którym toczyła się wojna polsko-krzyżacka (1519-1521), zwana też wojną rycerską (*Reiterkrieg*). Krzyżacy podczas tych działań nie zagrozili bezpośrednio Gdańskowi, ale mogło to zmobilizować mieszkańców do intensyfikacji działań budowlanych. Wszystkie fortyfikacje opisano przez pryzmat badań archeologicznych. Doktorantka miała ogromny udział w tych badaniach, ponieważ była członkiem zespołu zajmującego się pracami wykopaliskowymi Gdańska. Zespół ten działał i nadal funkcjonuje w ramach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Ponadto, Autorka badała również te fortyfikacje z ramienia Muzeum Historycznego Miasta Gdańska.

Rozdział 2 został w całości poświęcony pracom wykopaliskowym prowadzonym przy umocnieniach ze schyłku średniowiecza i okresu wczesnonowoczesnego. Są to fortyfikacje zachodniego obwodu fortecznego, czyli od przepustu między fosą a Gnilnym Rowem przez Baszty Pośrednią, Kandelera, Basztę Raduńską do Bramy św. Gertrudy. To są zachodnie obwarowania Starego Miasta. Część zachodnią Głównego Miasta stanowią Bramy Szeroka i Ludwisarska, czy raczej Brama Dzwonów (*Glocktor*), oraz część murów obronnych przy Baszcie Łabędz i Bramie Tobiasza. Następnie Autorka przechodzi do opisu odkrytych pozostałości mурowanych, a wszystko to umiejętnie wplecione i połączone z, jakże istotną dla archeologa, strategią zaobserwowanych i zadokumentowanych nawarstwień. Warto szczególnie zwrócić uwagę na badania w Zespole Przedbramia ulicy Długiej. Na podstawie przeprowadzonych tam prac Autorka stwierdziła istnienie procesu zasypywania fosy w szyi przedbramia, który zakończył się dopiero ok. połowy XVI wieku. Prace archeologiczne pozwoliły dostrzec przemiany, jakim podlegały fortyfikacje Gdańska na przełomie średniowiecza i nowożytności. Przykładowo, w Baszcie Raduńskiej i Bastionie św. Elżbiety widoczne są elementy konstrukcyjne charakterystyczne dla schyłku średniowiecza. Odkryto również gotycki mur obronny w sąsiedztwie Baszty Pod Zrębem i kościoła św. Trójcy, a także pozostałości ziemnego Psiego Wału w południowej części Wyspy Spichrzów.

Stwierdzono też relikty muru obronnego między Bramą Straganiarską a Basztą Łabędź, datowanego od połowy XV wieku.

Rozdział 3 jest poświęcony głównemu obwodowi fortecznemu. Podczas badań prowadzonych w jego obrębie określono etapy budowy i rozwoju części fortyfikacji gdańskich. Prace wykopaliskowe potwierdziły ówczesną obecność rondeli Bozego Ciąta i św. Elzbiety. Sporo miejsca Doktorantka poświęciła Bastionowi Kot przy ul. Okopowej powstałemu u schyłku XVI wieku. Posiadał on 5 stanowisk ogniowych, co wiemy dzięki badaniom wykopaliskowym. Dokładnie zadokumentowano odsłonięte lica murów, które pozwoliły zaobserwować sposoby ich konstrukcji. Autorka wydzieliła ogółem 6 horyzontów (faz), podczas których powstał i był doskonalony obwód forteczny, poczynając od 1534 r. a kończąc na początkach XX wieku. W zasadzie faza III, datowana przez Doktorantkę na lata 1634-1648 była ostatnim okresem budowy nowożytnych umocnień. Być może wówczas ukończono rozpoczęte wcześniej bastiony Ryś, Grad, Gnady Koh, ponadto zajmowano poprawianiem fos i grobli m.in. koło bastionu Lis. Na pewno powstała wówczas Mała Zbrojownia, która jednak badań archeologicznych jeszcze się nie doczekała.

Rozdział 4 zawiera wyniki badań architektoniczno-archeologicznych Bramy Wyzymnej. Postawiona w latach 70. XVI wieku była główną bramą wjazdową w południowo-zachodniej części miasta, otwierającą ciąg Drogi Królewskiej. Badaniami, którymi kierowała Doktorantka, objęto piwnice, dziedzińiec, partie przy scianach zachodniej i północnej oraz w przejździe bramnym. Tutaj Autorka wydzieliła 5 horyzontów chronologicznych poczynając od XIV wieku z poziomem użytkowym bruku, przez koniec XVI i cały wiek XVII z wkopami fundamentowymi pod mury Bramy Wyzymnej i śladami remontu z 1688 r., a następnie przez XVIII stulecie, z którym wiąże się wkop pod rurę wodociągową, oraz wiek XIX łączony z licznymi remontami i przekształceniami bramy. Wszystkie wymienione czynności zostały świetnie udokumentowane podczas prowadzonych badań.

W rozdziale 5 Autorka omówiła zachodnią zewnętrzną linię fortyfikacji Gdańska. Były to głównie wzgórza (Biskupia Górka i Góra Gradowa), które w czasach nowożytnych tworzyły zachodnią linię obronną miasta i które wykorzystywano

w tym celu począwszy od drugiej połowy XVII wieku. Badaniami objęto część Biskupiej Górki sąsiadującą od zachodu ze Starym Przedmieściem. Autorka powołuje się na sondazowe badania wykopaliskowe oraz wykopy liniowe, stosunkowo wąskie i nieprzekraczające 1 m szerokości. Nie udało się jednak stwierdzić reliktów murowanego dworu ufundowanego ok. 1389 r. przez biskupa włocławskiego Zbysłuta z Gołańczy. Dwór zapewne został rozebrany jeszcze w czasach krzyżackich. Mimo tych oczywistych trudności Autorka stwierdziła obecność najnowszej konstrukcji pochodzącej z początku XIX w. - Redity Koszarowej, a także reliktu konstrukcji bramy wjazdowej i brukowanej drogi. Równie interesujących odkryć dokonano w obrębie umocnień łączących Biskupią Górkę i Górę Gradową, czyli na Nowych Ogrodach. Stwierdzono tam obecność reliktów XVII-wiecznej zabudowy mieszkalnej funkcjonującej przed powstaniem umocnień i reliktów nowożytniej fortyfikacji w postaci muru. Konstrukcję tę należy łączyć z murem przeciwiwskarpny walu obronnego. Badano także bastion Neubauera z fosami suchą i mokrą. Określono również pierwotne ukształtowanie stoków. W samym bastionie odkryto pozostałości jednego z magazynów prochowych wybudowanych między 1817 i 1850 r. Prowadzono również wykopaliska w obrębie Redity Napoleonskiej postawionej w latach 1811-12. Badaniami objęto fosę oraz wnętrze Redity, co pozwoliło określić sposoby fundamentowania obiektu i określić wysokość zalegania pierwotnych poziomów użytkowych. Szczegółowa analiza dokumentacji dała możliwość obserwacji przemian, jakim ten obiekt podlegał na przestrzeni 200 lat swojego istnienia.

Prace archeologiczne rozpoczęto na Górze Gradowej w obrębie XVII-wiecznej zabudowy, zniszczonej budową nowych umocnień w XIX wieku. Kolejne badania wykonano w sąsiedztwie nieistniejącej już Bramy Oliwskiej. Odkryto tam pozostałości założonego w 1380 r. Młodego Miasta oraz reliktu zabudowy mieszkalnej z początku XX wieku. Wyróżniono 2 etapy użytkowania tego obszaru: I - od schyłku średniowiecza do końca XIX wieku i II - z którym łączy się powstanie zwartej zabudowy mieszkalnej już w XX stuleciu.

Dla fortyfikacji zachodnich Autorka wydzieliła 4 zasadnicze horyzonty funkcjonowania tej części zewnętrzných umocnień Gdańska począwszy od XVI wieku po lata 20. XX stulecia.

Rozdział 6 traktuje o twierdzy Wisłoujście, która służyła kontroli i ochronie placówki z późnośredniowieczną wieżą-latarenią zbudowaną w 1482 r., wieńca dookólnego wspomnianej wieży powstałego w latach 60. XVI wieku, fortu Carre zbudowanego w latach 1582-1602 i pięciobastionowego szańca z lat 1624-1626. Pierwsze prace archeologiczne na terenie twierdzy prowadził Andrzej Zbierski w latach 60. XX wieku, zaś kilka pomniejszych zakresowo wykopów założono już w początkach naszego stulecia. Autorka podała wyniki tych wieloletnich prac, które pozwoliły ustalić relatywną chronologię obiektów: wieży, wieńca, fortu i szańca. W obrębie fortu wyodrębniono wały wschodnie i zachodnie, bastiony i dziedzińce. Wieża, jak się wydaje powstała na „surowym korzeniu”, wieniec z kolei był początkowo budowlą wolnostojącą, nie zagłębioną w ziemi. W trakcie walk z wojskami Stefana Batorego w 1577 r. twierdzę uzupełniono umocnieniami ziemnymi i fosą. Z każdym z wydzielonych przez Autorkę horyzontów (I - schyłek XV wieku, II - 1582-1617, III - lata 20. XVII wieku, IV - XVIII i XIX wiek) w Twierdzy Wisłoujście dokonywały się zmiany. Warto zwrócić uwagę na lata 1582-1617. Badania archeologiczne pozwoliły odtworzyć pierwotny kształt Fortu Carre z przełomu XVI i XVII wieku. W kolejnym horyzoncie główną inwestycją było usypanie wałów w obrębie fortu i dostawienie murów oporowych. W XVIII wieku zbudowano wewnątrz Fortu Carre budynki mieszkalne a na przełomie XVIII i XIX wieku postawiono koszary koło Bastionu Szwedzki Łeb i po raz kolejny (który?) kościół św. Ołafa. Na przełomie XIX i XX wieku wybudowano przy bastionach Szanca Wschodniego magazyny prochowe. To z konieczności tylko wymieniam najważniejsze zmiany jakie zachodziły w Twierdzy Wisłoujście. Działania archeologiczne, możliwa eksploracja obiektów pozwoliły uchwycić – rzecz jasna – znacznie więcej tych zmian.

Rozdział 7 stanowi swoiste podsumowanie i jest zarazem konstatacją, że badania archeologiczne przekazały nam dużo nowych, bardzo interesujących spostrzeżeń. Przykładem są mury wokół Głównego Miasta. O ile wcześniej rejestrowano tylko części naziemne, to badania „pozwołyły zadokumentować pierwotną szerokość murów, licowanie, sposoby fundamentowania, oryginalny poziom użytkowy”. Najstarsze partie murów zarejestrowano przy Bramie Zabi Kruk (przy kościele św. Piotra i Pawła) i przy Starej Aptecz (ul. Teatrna). Późnośredniowieczna fortyfikacja łączy się z domniemanymi pozostaściami Bramy Kogi. Odtworzono też przemiany Zespołu Przedbramia. Po 1454 r. rozbudowano gotyckie umocnienia Głównego Miasta. Stwierdzono też obecność muru obronnego na Starym Przedmieściu, tuż pod poziomem współczesnego gruntu. Dla horyzontu związanego z latami 70. XVI wieku najważniejsze odkrycia związane były z badaniami Bramy Wyzymnej (na osi ul. Długiej). W obrębie Twierdzy Wisłoujskiej waznym było odkrycie Fortu Carre i jego otoczenia w postaci pięciobastionowego szanca. W latach 20. XVIII wieku wazna była budowa umocnień położonych na Biskupiej Górze, zakończonych dopiero w XIX wieku postawieniem Redity Koszarowej. Autorka stwierdziła, że mimo dużych przeobrażeń, jakim podlegał Gdańsk w XIX i w początkach XX wieku w wielu miejscach zachowały się pozostałości umocnień ziemnych, powstałych w wiekach od XV do XVII, z których najstarszy jest fragment watu przy Baszcie Atutowej (pod Zrębem przy Zabim Kruku). Z początku XVI w. pochodzą też pozostałości Psiego Watu na Wyspie Spichrzów koło Bramy Stągiewnej.

Badania archeologiczne pozwołyły ustalić umiejscowienie fos Głównego Miasta i stwierdzenie, że od strony południowej były podwójne. Po 1454 r. nadal pełniły one swoje funkcje. Waznym elementem związanym z umocnieniami były kanały odwadniające. Jak pisze G. Bukal w swojej rozprawie „Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454-1793” (2012) mogły one pełnić rolę stabilizacyjną dla wałów osiadających w mokrym terenie. W miastach nadmorskich, jak Gdańsk, niezwykle istotne były zmiany poziomów użytkowych. To wazsze był i jest istotny temat dla archeologów. Obserwacja podsyпки i warstw wyrównawczych ma swoje wazne miejsce w recenzowanej rozprawie. Szczególnie jest to widoczne na wielu

W podsumowaniu Doktorantka podkreśliła istotną rolę, jaką odegrały badania wykopaliskowe, co przy konfrontacji z danymi historycznymi, materiałami kartograficznymi i źródłami ikonograficznymi znacząco uzupełniło naszą dotychczasową wiedzę o gdańskich fortyfikacjach. Niech za przykład posłuży Brama Wyzymna, gdyż na podstawie badań archeologicznych ustalono, że jest to

kremlowa. Szerokość spoiny wahała się od 1 do 25 mm. rozbiorek. Zaprawę przygotowywano z dużą ilością wapna, a jej barwa była biała lub do budowy których często używano cegły wtórnej, pochodzącej z wcześniejszych, wysokiej jakości. Nie zawsze dotyczyło to budowli mieszkalno-magazynowych, Autorka podkreśla, że w budownictwie obronnym stosowano materiał budowlany w XIX wieku do rozmiarów 60×120×240 mm, kiedy cegły produkowano maszynowo. zmiana wymiarów cegieł od średniowiecznych 90×150×340 mm zmniejszona cegły poczynając już od schyłku średniowiecza. Charakterystyczna jest postępująca aby uchronić ceglaną część przed wypłukaniem. Muru stawiano z dobrej wypalonej z zaprawą. Pionowe ściany od strony wody zawsze były stawiane powyżej jej lustra, przestzeń w środku była wypełniana kruszonym kamieniem lub gruzem ceglanym na układaniu zewnętrznej i wewnętrznej części muru z ociosanych kamieni, Mury gotyckie Głównego Miasta były stawiane w technice *opus impletum* polegającej miał miejsce chociażby podczas wznoszenia Bramy Wyzymnej.

fundamentowania przy budowie konkretnych obiektów. Taki sposób różnicowania wąskoprzeszterne wkopy fundamentowe. Często też stosowano różne sposoby zachodniej i północnej fundamentowanie było płytsze. Zastosowano tam polnych. Głębokość tych fundamentów wahała się od 4 do 6 metrów. Od strony XVI wieku była posadowiona na kamiennym fundamenencie, czyli na ławie z kamieni fundamentowania fortyfikacji. Większość późnośredniowiecznych obiektów, aż do Także dzięki badaniom wykopaliskowym odsłonięto różne sposoby Ten sam problem został też dostrzeżony we wschodniej części Głównego Miasta. gruncie. Stare Przedmieście było ciągle podnoszone poprzez układanie podsyпки. stanowiskach archeologicznych Starego Przedmieścia położonych na podmokłym

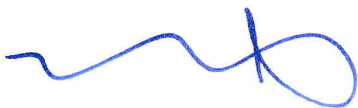
Uważam dysertację Pani mgr Moniki Kasprzak za w pełni dojrzałą pracę naukową, w ramach której Doktorantce udało się stworzyć spójny obraz rozwoju późnośredniowiecznego i nowożytnego Gdańska na przykładzie jego fortyfikacji. Pani mgr Monika Kasprzak podjęła bardzo ambitną próbę i zakończyła się ona sukcesem. Praca stanowi oryginalny wkład w rozwiązanie ważnego problemu naukowego, widzianego nie tylko z perspektywy gdańskiej. To jedna z pierwszych tego typu rozpraw w polskiej archeologii. Autorka wykażała się świetną wiedzą praktyczną, co w połączeniu z umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej nie mogło dać innego wyniku niż bardzo dobry.

dobrze myśli.

i zaangażowanie Doktorantki w poznanie dzieł Gdanskich, należy mieć tylko powstania, oraz będzie starała się najpełniej je wykorzystać. Znając charakter mieszkanka Gdanska, będzie zwracać szczególną uwagę, czy takie możliwości czasu, kiedy powstania odpowiednio ku temu warunki. Nie wątpię, że Autorka, jako Na otworzenie pewnych wykopów archeologicznych trzeba jeszcze poczekać do przeszkodami bardzo często mamy do czynienia w badaniach miejskich. obszaru pozostającego w przedmiocie zainteresowania naukowców. Z takimi powierzenia wykopu archeologicznego z różnych przyczyn nie mogła objąć całości odpowiedzi. Przeszkody często były niezależne od Autorki. Niejednokrotnie Oczywiście Doktorantce nie zawsze udało się na te pytania i wątpliwości i udzielić odpowiedzi na pytania i wątpliwości wyrażane wcześniej w nauce. przedstawionych profili pozwala ustalić wiele nieznanych dotąd okoliczności najczęściej znajdujących się pod obecnym poziomem gruntu. Analiza stratygraficzna przedstawia dokumentację archeologiczną w postaci planów konkretnych obiektów, fragmentami większych panoram miasta od XV do XIX wieku. Ponadto Autorka Doktorantka prezentuje również ilustracje architektury Gdanska, będące najczęściej się nań stare fotografie fortyfikacji gdańskich, dziś już niestety niestniejących. Część II rozprawy doktorskiej zawiera wyjątkowo materiał ilustracyjny. Składają

w połączeniu z badaniami architektonicznymi wykazuje duże walory poznawcze. budowa jednoczasowa. Archeologia średniowiecznych i nowożytnych miast

Mając na uwadze powyższe, stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim, o których mowa w przepisach art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 478). W związku z tym, wnioskuję o dopuszczenie Pani mgr Moniki Kasprzak do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia doktora.

Łódź, 6 kwietnia 2021 r.

Literatura:

G. Bukal, Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454-1793, Sopot 2012
J. Frycz, Architektura zamków krzyżackich [w:] Sztuka Pobrzeża Bałtyku, Warszawa 1978, s. 19-48